

"הביטו! הביטו! דגל יהודי!" מרד גטו ורשה בשטרות ישראל

מאת: אוריאל פיינרמן

כידוע, הכסף אינו אמצעי תשלום בלבד, אלא אחד ממאפייני הריבונות של כל מדינה בעולם. כמו המנון או דגל, כך גם המטבעות והשטרות מסמלים את עצמאותה של המדינה, וכמוהם – הם מעבירים מסרים לאומיים. השטרות בישראל מעניינים עד מאוד, שכן ניתן למצוא בהם אישים או אתרים רבים הקשורים בתולדותיה של התנועה הציונית ומדינת ישראל העצמאית. מאז הקמתה, הנפיקה המדינה כחמישים שטרות, ושילבה בהם נופים, דמויות, אישים ונאומים. מבחינה דיסקטית, השטרות הם עזרים מעולים למורים ולמדריכים כאחד.

על-אף היותה אירוע טראומטי ומרכזי כל-כך בתולדות העם היהודי בעת החדשה, השואה מוזכרת בשטר אחד בלבד. מדובר בשטר "עשרים שקלים חדשים", אשר הונפק לראשונה בשנת 1999. השטר הזה שייך לסדרת "השקל החדש – ב", שהונפקה במטרה לשרג את סימני הביטחון כנגד זיופים. בחזית השטר מופיע דיוקנו של ראש ממשלת ישראל השני, משה שרת. ברקע ניתן לראות את טקס הנפת דגל ישראל בחזיתו של בניין האו"ם בניו-יורק, אשר נערך ב-12 במאי 1949, יום לאחר החלטת מועצת האומות המאוחדות על צירוף ישראל כחברה בארגון. בגב השטר, ניתן לראות מגדל תצפית בקיבוץ מעוז חיים, אחד מ-52 הישובים של "חומה ומגדל", אשר הוקמו בין השנים 1936-1939. בשטר "עשרים שקלים חדשים", שהוא כיום הבסיסי ביותר במדינת ישראל, מוזכרת השואה פעמיים. במאמר זה נתייחס לאזכור הראשון של השואה בשטר, הקשור למרד גטו ורשה. במאמר נוסף נתייחס להקשר השני.

"מעל חומות גטו ורשה"

במהלך טקס ההנפה של הדגל הישראלי, לאחר קבלתה של מדינת ישראל כחברה מן המניין באו"ם, נשא משה שרת נאום היסטורי מיוחד במינו, שבו הזכיר, בין היתר, את מרד גטו ורשה. קטע מהנאום מופיע על שטר "עשרים שקלים חדשים", משמאל לדיוקן משה שרת, באותיות זעירות למדי. שר החוץ הראשון של מדינת ישראל תיאר בדבריו את סמליותו ההיסטורית של הדגל תכלת-לבן על המגן-דוד שבו, ובהזדמנות זאת גם הזכיר את אחד הרגעים הדרמטיים של מרד גטו ורשה:

מגן-דוד זה אשר נשאנו עמנו באלפי שנות גלות, הפיזור והייסורים; מגן-דוד אשר היה לנו לנס בכל נדודינו; מגן-דוד זה אשר נהפך בידי עושקים לאות קלון; דגל תכלת-לבן זה אשר נישא בידינו בכל חבלי ההתאחזות בארצנו, ארץ-ישראל; אשר ליווה את חלוצינו בצאתם לחרוש לראשונה אדמת-שממה; אשר הונף ברמה בידי לוחמינו לחירות בשדה קרב במלחמת העולם האחרונה;¹ אשר נפרש מעל חומות גטו וארשה במרד הנואש; דגל זה, אליו נזעקו כל כוחות העם היהודי שנאבקו על גאולתו בארץ אבות – מבטא היום הזה את קוממיותנו השלמה, בהיותו מתנופף בגאון כדגל החמישים ותשעה במעגל הגדול הזה, המסמל את אחדותה ואת מיטב שאיפותיה של האנושות כולה.

¹ על כך עוד נחזור במאמר המשך.

"הקרב על הדגלים"

שרת הזכיר, אם כן, את ה"דגל תכלת-לבן... אשר נפרש מעל חומות גטו וארשה במרד הנואש". מדובר באירוע המוכר כ"קרב על הדגלים", אשר התרחש בכיכר מוראנובסקי (Muranowski) בימים הראשונים של המרד.² הכיכר, שהייתה ממוקמת בחלק הצפון-מזרחי של הגטו המרכזי, הפכה לזירת קרבות כבר ביום הראשון של המרד. הלחימה החלה בשעות הערב. הלוחמים במקום השתייכו ל"ארגון הצבאי היהודי" (אצ"י). הגרמנים התקדמו דרך רחוב נאלבקי אל כיכר מוראנובסקי. הכוחות הנאצים, שמאז הקרבות בשעות הבוקר ידעו כי בכוונת יהודי הגטו לקבל את פניהם בהתנגדות מזוינת, הופיעו מלוויים בחיפוי של טנק ושריוניות. לוחמי הרביזיוניסטים, שבמשך חודשים דאגו לבצר את המפקדה שלהם ברחוב מוראנובסקה 7, היו דרוכים לקראת הרגע הגדול. כשהחיילים הגרמנים היו בטווח ירייה, הם פתחו עליהם באש, בעזרת תת-מקלעים ורובים. מפקדי האצ"י במקום היו פאוול פרנקל וליאון רודאל.³ כמו בקרבות של אותו הבוקר, ברחוב זמנהוף וברחוב נאלבקי, כך גם הפעם נפצעו גרמנים, וצעקותיהם לעזרה נשמעו למרחוק, כשצוותים של עזרה ראשונה מנסים לחלץ אותם. חילופי היריות בקרב הזה נמשכו מספר שעות, ובמהלכו הצליחו המורדים לפגוע בטנק גרמני בעזרת בקבוק תבערה. באותו יום ראשון של המרד במקום נפלו תשעה לוחמים מהאצ"י. הלחימה מסביב לכיכר נמשכה עוד ימים אחדים.

אחד הרגעים הדרמטיים ביותר של הלחימה בכיכר מוראנובסקי היה הנפת שני דגלים מעל בניין במוראנובסקה 7. הדגל האחד היה זה היהודי, בצבעים תכלת-לבן, השני היה זה של פולין, בצבעים אדום-לבן. במהלך כל ימי הלחימה, ניסו הגרמנים לפגוע בדגלים אלה, ללא הצלחה. אלפי פולנים אשר צפו מהצד הארי באירועים התבוננו בדגלים המתנוססים אל-על, שהפכו לסמל של עמידה על כבוד לאומי.

"אילו רק הייתה לנו מצלמה"

האיש אשר הופקד על הנפת הדגל היהודי בגטו ורשה היה ג'ק (יאצק) אייזנר, אשר שרד את השואה, היגר לארה"ב וכתב את זיכרונותיו בספר בשם "אוד מוצל מאש" (The Survivor).⁴ מתברר שביום הראשון של המרד, בבוקר ה-19 באפריל 1943, ערב פסח, קרא פאוול פרנקל, מפקד "הארגון הצבאי היהודי", לארטק מילנר, וביקש ממנו לבחור בשני נערים למשימה מיוחדת. ארטק בחר ביאצק אייזנר ובחברתו האלינה ואמר להם כך:

הי, ממזרים, אתם נבחרתם. אתם תעשו היסטוריה! עלו על גג מספר 7... אתם עומדים להניף את דגל-הקרב היהודי הראשון – אולי הראשון זה אלפיים שנה!⁵

וכך תיאר אייזנר את הרגע ההיסטורי:

"עם אקדחים ובקבוקי מולוטוב, התחלנו עולים על שש הקומות של בניין מס' 7, הגבוה ביותר באזור. עם כל צעד למעלה עלה גם מצב-רוחנו. מעל לגג נשקף מחזה עוצר-נשימה. שמש אביבית זרחה במלוא עצמתה. אף בדל-ענן לא נראה בשמים. מתחתינו השתרע ים רוגע של גגות. קומץ צעירים וצעירות התחילו לקשור את הדגל לארובה. הם קדחו חור בגג, לקיבוע התורן. דקה לאחר מכן הונף הדגל הכחול-לבן, והתנוסס על וארשה. האלינה רצה אליו, לגעת בו. היא העבירה את אצבעותיה על פני המגן-דוד. "אני כה גאה, יאצקו. צמרמורת עוברת בי לעצם המחשבה שאני חלק מכל זה".

² כיכר מוראנובסקי הייתה ממוקמת ליד אנדרטת קאטין של היום. כאן המקום לציין שהאבן, המנציחה את פאוול פרנקל ואת דוד אפלכאום במסלול הגבורה, נמצאת, פחות או יותר, על התוואי של רחוב מוראנובסקה מימי הגטו.

³ ליאון רודאל, עיתונאי ידוע, היה, לצד פאוול פרנקל, המפקד השני בחשיבותו באצ"י, ועל כן ראוי היה ששמו ייכתב על "אבן האצ"י" במסלול הגבורה, במקום שמו של דוד אפלכאום, דמות מסתורית, שרב הנסתר על הנגלה לגביה. כך עמנואל רינגלבלום, במכתב שהוא כותב בחודש דצמבר 1943, בחיפושיו אחר ניצולים ממפקדת האצ"י, מזכיר את פרנקל ואת רודאל, בשמות קוד: "אשר לרוויז [הרוויזיוניסטים], אין לי נתונים עליהם... לי יש רק שני שמות: רודלצקי ופרנקלובסקי...". **קובץ מכתבים של עמנואל ויהודית יוז'יה רינגלבלום לאדולף ברמן**, (מכתב מ-27.12.1943), בתוך: **עמנואל רינגלבלום – האדם וההיסטוריון** (עורך: ישראל גוטמן), יד ושם, ירושלים תשס"ו, עמ' 43.

⁴ ג'ק אייזנר, **אוד מוצל מאש: סיפור אישי מגטו וארשה**, עידינים, ירושלים 1982. יש לציין שלא קיימת עדות נוספת לשאלת האופן של תליית הדגלים.

⁵ שם, עמ' 140.

משכתי אותה אלי. הבטנו זה בזה, בדגל ועל פני הגגות. ארטק ניגש אלינו מאחור. "בסדר, חבר'ה. יש לנו עבודה. אנו זקוקים עכשיו למוחות שלכם, לא לרגשותיכם". "אני מבינה", אמרה האלינה, וניגבה את עיניה. "זה רק... זו הפעם הראשונה שאני רואה דגל יהודי".

כעבור זמן מועט, גם פאוול פרנקל עצמו הגיע לראות את מחזה את הדגל.

"אילו רק הייתה לנו מצלמה", אמר פרנקל, כל העולם היה רואה זאת".

באותו הלילה, אחרי ש"חגג" את ליל הסדר, בתוך בונקר, יחד עם משפחתו, פגש יאצק את ארטק, וזה מסר לו שהגיעה תלונה מארמיה קריובה הפולנית על כך שלא הונף הדגל הפולני לצד הדגל היהודי. לאחר שהוסבר לפולנים שלא היה בידם של חברי האצ"י דגל פולני, הוחלט לשגר שליח מיוחד ובידו הדגל המתאים. השליח המיוחד היה אמור להגיע לפתח תעלות הביוב. שוב נבחר יאצק למשימה המיוחדת. הוא ירד לתעלות הביוב, ונפגש עם השליח הפולני, בחור בן 15 בשם קזיק, שמתחת לחולצתו היה כרוך הדגל הפולני. וכך, עם יציאתם מתעלות הביוב, כשהם מלוכלכים ומסריחים, עלו יאצק היהודי וקזיק הפולני על גג המבנה ברחוב מוראנובסקה, והוסיפו את הדגל הפולני לצד הדגל היהודי.

כאן המקום להוסיף, שלפי ברל מרק, המנהל הראשון של "המכון היהודי ההיסטורי" בוורשה, לא רק הדגל היהודי והדגל הפולני נתלו בגטו אלא גם הדגל הקומוניסטי: "הפרטיזנים תלו במקומות בולטים דגלים לבנים-אדומים, אדומים וכחולים-לבנים". ואולם, נראה שהשימוש המכוון במילה "דגלים", בלשון רבים, וכן הוספת הדגל הקומוניסטי, נעשו במטרה לשכתב את ההיסטוריה, כמקובל במשטר קומוניסטי.⁶

"הביטו! הביטו! דגל יהודי!" – הפולנים אל מול הדגלים

מראה הדגלים המתנוססים מעל בניין מורנובסקה 7 השאיר רושם עז על הפולנים בצד השני של חומות הגטו. המחחרת הפולנית דיווחה על כך בכמה מעיתונים, ואפילו בלונדון. והרי עדותה של אליציה קצי'נסקה, פולניה אשר צפתה על הדגלים מהצד הארי של ורשה:

אני זוכרת את 19 באפריל 1943... ככל שהתקרבו לרחוב מורנובסקה גדלה דאגתי והלכה בגלל הרעשים החזקים שהגיעו לאוזנינו מעברה השני של החומה, מהגטו. בבית כבר ידעו כולם שבגטו החלה ההתקוממות. על גג הבית ממול ראינו אנשים חמושים באים והולכים. אחר כך היינו עדים לאירוע יוצא דופן: על הגג הזה הונפו זה לצד זה דגל כחול-לבן ודגל לבן-אדום. כולנו צעקנו: הביטו! הביטו! דגל יהודי! היהודים כבשו את כיכר מורנובסקי!... יכולנו לראות, יכולנו לראות שני גברים צעירים, בני נוער... הייתה להם סיבה להיות גאים; יהודי גטו ורשה היו הראשונים בעולם כולו שהעזו להתמרד נגד האויב הגרמני! עוד יהיה סוף לכיבוש האכזר הזה.⁷

קרב ארבעת ימים – הצד הגרמני

גם הגרמנים הזכירו את הדגלים המתנופפים במשך ימים בגטו ורשה. במיוחד התייחס לנושא זה הגנרל יירגן שטרופ, מפקד הס"ס והמשטרה במחוז ורשה, האיש אשר הופקד על מלאכת דיכוי המרד בגטו. בדו"ח הסופי ששלח לברלין, ב-16 במאי, הוא היום האחרון של המרד, כתב שטרופ על שני הדגלים שבכיכר מוראנובסקי:

הקבוצה הקרבית העיקרית של היהודים... נסוגה כבר ביום הראשון או השני אל המקום המכונה כיכר מוראנובסקי... על גגו של בית-בטון הונפו הדגל היהודי והדגל הפולני, אות למלחמה בנו. אך עוד ביום השני לפעולה עלה בידי יחידה קרבית מיוחדת לקחת שני דגלים אלה שלל. בקרב-אש זה עם הבריונים נפל דמקה,

⁶ מריאן אפלבוואם, *בחזרה לגטו ורשה – התקוממות האיגוד הצבאי היהודי*, יד ושם, ירושלים 2004, עמ' 204, הערה 15.
⁷ שם, עמ' 205.

"אונטר-שטורם-פירר" של ס"ס, שמחמת יריות האויב התפוצץ רימון-יד שנמצא בידו ופצעו פצעי-מוות.⁸

לפי הדו"ח הזה, מתברר ש"הקרב על הדגלים" לא נמשך יותר מיום וחצי, עד היום השני של המרד ב-20 באפריל. ואולם, פרט לדיווח הזה, אשר נכתב בסוף המרד, כשמפקד הדיכוי לוקה בחוסר דיוק מסיבות ברורות, הרי שבכל הדיווחים האחרים, ובמיוחד בדו"חות היומיים של שטרופ אשר נכתבו בזמן-אמת, הוסרו הדגלים ב-22 באפריל, ביום הרביעי של הקרבות. בדו"ח היומי של ה-22 באפריל, מספר שטרופ שקצין הס"ס דמקה נהרג מאש האויב.⁹ יוצא ש"הקרב על הדגלים" נמשך עד ארבעה ימים, עד שכיכר מוראנובסקי עלתה בלהבות. אוטו דמקה, אשר עמד בראש הכוח התוקף את המפקדה של האצ"י, הוא ההרוג הגרמני הבכיר ביותר שנהרג במרד. לפי שטרופ, הקרב בכיכר מוראנובסקי היה הקשה ביותר שידעו הגרמנים במהלך דיכוי ההתקוממות. כך נזכר כעבור שנים, במהלך שיחה בכלא, עת נשאל "היכן נערך הקרב הקשה ביותר בגטו?"

ההתנגדות החזקה ביותר הייתה בכיכר מוראנובסקי.¹⁰

"פקודת הדגלים" של הימלר

את הסמליות הרבה שבהנפת דגלים תוך כדי ההתקוממות תפס לאשורה יירגן שטרופ. בשיחות שניהל עם חברו לתא בכלא, קאזימיז' מוצ'ארסקי – איש הארמיה קריובה, שנשלח למאסר ארוך על-ידי השלטון הפולני הקומוניסטי, בהאשמה של שיתוף פעולה עם האויב הנאצי – חידד שטרופ את משמעותה של התנוססות הדגלים:

דגלים אלה שימשו קריאת-קרב נגדנו. בפעולה המסוכנת של הורדת דגלים אלה נפל ב-22 באפריל אוברלויטנאנט-הפרשים של אס.אס אוטו דמקה, שהכרתיו אישית. הרימון שבידו התפוצץ מפגיעת אש האויב. הוא קלט כמה קליעים של היהודים. אחד מהם פגע בצוואר... מותו של דמקה זעזע אותי. כתבתי מכתב-תנחומים ארוך לאמו האומללה.¹¹

בהמשך נשאל שטרופ על-ידו חברו לתא בכלא, שילקה, "למה דחפת את המסכן הזה אוטו דמקה אל גג הבטון, במקום להושיבו על סוסה? צריך היה להניח לדגלים האלה להיטלטל עד שיישרף הגטו כולו". על כך ענה שטרופ:

יצאת מדעתך, הר שילקה! אינך מבין מאומה. לדגל הייתה חשיבות פוליטית ומוסרית נעלה. הוא הזכיר למאות אלפי אנשים את עניין פולין, נתן להם השראה, עורר אותם. הדגל ליכד את אוכלוסי הגנראלגוברנמאנט, ובעיקר את היהודים והפולנים. הדגלים והצבעים הלאומיים הם מכשיר מהיר-ירי מתותח-מהיר, הם כאלף תותחים כאלה. זאת הבינונו כולנו: גם היינריך הימלר, גם קריגר והאן. הרייכספיהרר צעק באפרכסת: 'שמע, שטרופ, עליך להסיר את שני הדגלים בכל מהיר!¹²

הוכחה נוספת לכך שהדגלים היו, בעיניי גרמניות, לסמל של התקוממות, ניתן לראות בדבריו של שטרופ, כאשר פקד על שלישו, בסיומו של יום קרב, שלא להעיר אותו בשום פנים ואופן. רק בשני מקרים בלבד, מותר היה להוציא את שטרופ משנתו הערבה:

⁸ מרד גיטו וארשה בעיני האויב – הדו"חות של הגנרל יירגן שטרופ, (מבוא והערות מאת יוסף קרמיש), הוצאת יד-ושם, ירושלים תשכ"ו, עמ' 130.

⁹ שם, עמ' 148.

¹⁰ שם, עמ' 217.

¹¹ קזימיז' מוצ'ארסקי, שיחות עם תליון, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תש"ם, עמ' 159.

¹² שם, שם.

אסרתי על השליש התורן להעיר אותי לפני שבע. "אינני, לכל אדם שהוא", ציוויתי. כששאל, האם באמת "לשום איש?", עניתי: "שניים יוצאים מהכלל. הער אותי אם יצלצל אס.אס רייכספיהרר [הימלר], או כשתבוא הודעה, כי שוב מתנופפים מעל לגטו שני דגלים: לבן-תכול ולבן-אדום".¹³

"אגדת הדגלים תהלך בעולם"

אין ספק שהיה בהנפת הדגלים כדי להוסיף מוטיבציה ללוחמים. כך עולה גם בעדותו של ד"ר רישארד ואלבסקי, רופא במקצועו, שעל-אף היותו קומוניסט צירף קבוצה בראשותו אל שורות האצ"י והשתתף בקרבות שבגזרת מוראנובסקי. בעת משפטו של יירגן שטרופ, היה ואלבסקי לאחד העדים, אשר דיווח על הלחימה במרד. וכך סיפר על הדחיפה שנתנו שני הדגלים ללוחמים:

הנפת שני דגלים כחול-לבן ואדום-לבן על-יד מכונת הירייה הביאה לידי התפרצות זעם טבטוני. ההתקפות נעשו עזות יותר ויותר, עמדותינו הותקפו על-ידי יחידות צבאיות חדשות, שהשתמשו בכמות גדולה של נשק. אולם אף ההגנה שלנו נעשתה נוקשה יותר. הגיינונו על הדגלים הללו כעל סמל המלחמה והמחאה של הגטו השוקע, שסטר בפומבי על לחיו של הצבא הגרמני ה"בלתי-מנוצח". הסטירה הכאיבה מאוד, כי היא נעשתה לעיני וארשה כולה. עובדה זו עודדה אותנו, הוסיפה לנו כוח ומרץ להמשיך במלחמה והחזירה לתוכנו את האמונה, שזיכרון הדברים שעשינו יישאר מעבר למקום ולזמן של הגטו אל אף מותנו.¹⁴

ונסיים את הפרק הזה בהתייחסות נוספת של ואלבסקי, אשר עמד על המשמעות ההיסטורית של הנפת הדגלים:

הדגלים גירו את הגרמנים כמטלית אדומה לשור בזירה. הדגלים התנופפו בגאון מעל הגטו, מעל וארשה. בלבה של אירופה הכבושה בידי הנאצים. "אתה רואה את שני הדגלים הללו?" שאל ליאון רודאל והוסיף: "לכאורה דבר של מה בכך. ואף-על-פי-כן סמל גדול הם שאין ערוך לחשיבותו. סמל הם לאחדות המאבק היהודי-פולני בכובש הברוטאלי. אדרבה, יחזה בהם העולם ויידע את המתרחש!" ידענו כי לא לאורך ימים נחזיק מעמד מול מטחי-האש הרצחניים של המקלעים הגרמניים. אנו ניסוג מהגטו. הגטו יעלה באש. הלוחמים יגוועו. אולם אגדת הדגלים תהלך בעולם. הדגלים ייכנסו להיסטוריה. עוד רבות יסופר בהם: כיצד התנוססו בגאון מעל לבירת פולין בימים האיומים ביותר של השעבוד הגרמני.¹⁵

¹³ שם, עמ' 165.

¹⁴ חיים לזר ליטאי, מצדה של וארשה – הארגון הצבאי היהודי במרד גיטו וארשה, הוצאת מכון ז'בוטינסקי, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 246.

¹⁵ רישארד ואלבסקי, יורק, מורשת וספריית פועלים, תל-אביב 1976, עמ' 73.